

Râzî'nin Sahih Kıraatlere Yönelik Eleştirilerinde Zemahşerî Etkisi

The Effect of al-Zamakhsharî in Râzî's Criticism of Sahih Recitations

Kadir TAŞPINAR*

Öz

İslâm ilim geleneği gücünü kaynaklarından ve âlimlerin etkileşiminden almaktadır. Kaynaklar arası etkileşimin tezahür ettiği alanların başında ise tefsirler gelmektedir. Haliyle bu etkileşim, hemen hemen bütün tefsir kaynaklarının vazgeçilmez malzemesi olan kıraat ihtilâfları bağlamında da kendisini göstermiştir. Çalışmamızın merkezinde, sahih kıraat ihtilâflarından ziyadesiyle istifade etmiş olan Zemahşerî (ö. 538/1144) ile Râzî'nin (ö. 606/1210) tefsirleri yer almaktadır. Her iki müfessirin sahih kıraatlere bakışı birbirinden farklıdır. Zemahşerî'nin kıraat yorumlarında dilsel veriler ön planda iken Râzî'nin rivayet ve nakle önem verdiği, kıraatlerin senet yoluyla Hz. Peygamber'e ulaşmasını esas aldığı anlaşılmaktadır. Buna rağmen Râzî, sahih kıraatleri değerlendirirken bazen iki sahih kıraat vechinden birini tercih etmiş, kimi zaman sahih bir kıraati şâz olarak nitelemiş, bazen de sahih vecihlerden birisini nahiv kuralları bakımından tenkide tabi tutmuştur. Yedi kıraat imamının ittifak ettiği vechi veya bu imamlardan çoğunun okuyuşunu meşhur/yaygın kıraat olarak tanımlayan Râzî'nin, eleştirilerini genelde tek ya da azınlıkta kalan imamların okuyuşlarına yönelttiği görülmektedir. Bununla birlikte Râzî'nin sahih kıraat eleştirilerinde, kendilerinden istifade ettiği dil âlimlerinin, özellikle de Zemahşerî'nin etkisi büyüktür. Râzî, kıraatleri değerlendirirken Zemahşerî'den yaptığı alıntılar çoğunlukla ismini vermek suretiyle ona atfederken, bazen de ismini belirtmeden iktibasta bulunmuştur. Çalışmamızda Râzî'nin sahih kıraatlere eleştirel yaklaşımı çeşitli örnekler üzerinden tahlil edilecektir. Bu esnada Râzî'nin tespitlerine kaynaklık eden dil âlimlerinin görüşlerine de temas edilecek fakat daha ziyade Zemahşerî etkisine dikkat çekilecektir.

Anahtar Kelimeler: Kıraat, Tefsir, Râzî, Zemahşerî, Sahih, Eleştiri.

Abstract

The Islamic scientific tradition derives its strength from its sources and the interaction of scholars. Naturally, this interaction has also manifested itself in the context of recitation disputes, which are the indispensable material of almost all interpretation sources. In the center of our work, there are the interpretations of al-Zamakhsharî (d. 538/1144) and Râzî (d. 606/1210), who have benefited greatly from the authentic recitation disputes. The viewpoints of both exegetes on authentic recitations are different from each other. While linguistic data is at the forefront in al-Zamakhsharî's comments about

* Dr. Öğr. Üyesi, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Kuranı Kerim Okuma ve Kıraat İlmi Anabilim Dalı, kadir.taspinar@erdogan.edu.tr, ODCID: 0000-0002-6317-6594, Research Article/Araştırma Makalesi, Received/Geliş Tarihi: 19/01/2023, Accepted/Kabul Tarihi: 01/03/2023, Published/Yayım Tarihi: 18/03/2023.

recitations, Râzî attaches importance to narration and it is understood that he based off transmissions of recitations to the Prophet. Despite this, Râzî sometimes preferred one of the two wajih of an authentic recitation while evaluating authentic recitations, sometimes he described an authentic recitation as shaz, and sometimes he criticized one of the authentic wajih in terms of syntax rules. It is seen that Râzî, who defines wajih that seven imams of qiraat agree with or the recitation of most of these imams, as famous/common recitation, generally directs his criticisms to single or minority imam's recitations. However, the language scholars', from whom Râzî made use of, especially al-Zamakhsharî, had a great influence in his critique of authentic recitation. While evaluating the recitations, Razi attributed the quotations he made from al-Zamakhshari to him, mostly by giving his name, and sometimes he quoted it without specifying his name. In our study, Râzî's critical approach to authentic recitations will be analyzed through various examples. In the meantime, the views of the language scholars, who are the source of Râzî's determinations, will also be touched on, but more attention will be drawn to the effect of al-Zamakhsharî.

Keywords: Recitation, Tafsir, Râzî, Zamakhsharî, Sahih, Criticism.

Giriş

Kıraat ilmiyle ilgili hususların ve kıraat ihtilâflarının konu edildiği müstakil eserler dışında söz konusu meselelerin ele alındığı kaynakların başında belki de tefsirler gelmektedir. Bu bağlamda Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ (ö. 207/822), Ahfeş el-Evsât (ö. 215/830), İbn Cerîr et-Taberî (ö. 310/922), Ebû İshâk ez-Zeccâc (ö. 311/923), Ebü'l-Leys es-Semerkindî (ö. 373/983), Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşerî (ö. 538/1144), İbn Atıyye el-Endelüsî (ö. 541/1147), Fahreddîn er-Râzî (ö. 606/1210), Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî (ö. 671/1272), Ebû Hayyân el-Endelüsî (ö. 745/1344), Ebüssuûd Efendi (ö. 982/1574) ve Muhammed b. Ali eş-Şevkânî (ö. 1254/1834) gibi âlimlerin eserleri, kıraat ihtilâflarının ziyadesiyle yer aldığı tefsirlere örnek gösterilebilir.¹ Ayrıca, sonraki tefsirlerin öncekilerden istifade ettiği, yani tefsirler arasında ciddi bir etkileşimin varlığı da bilinmektedir. Bu etkileşim, âyetlerin yorumlanmasına direkt veya dolaylı olarak katkı sunan kıraat ihtilâfları için de söz konusudur.

Çalışmamızın merkezinde yer alan Zemahşerî'nin *el-Keşşâf*'ı ve Râzî'nin *Mefâtihu'l-gayb*'ı, önceki birikimi yansıtmaları, sonraki kaynakları etkilemeleri ve kıraat vecihlerine bolca temas etmeleri yönüyle öne çıkan eserler arasında yer almaktadır. Lügat, nahiv ve belâgat ilkelerini etkili bir şekilde kullanması hasebiyle özellikle *el-Keşşâf*, müfessirlerin müracaat ettiği kaynakların başında gelmektedir.² *el-Keşşâf*'ın kaynaklık ettiği tefsirlerden biri

¹ Tefsirlerin kıraatleri ele alış yöntemine dair doktora seviyesinde yapılmış birçok çalışma bulunmaktadır. Öyle ki, kıraat ihtilâflarına yer veren tefsirlerin neredeyse tamamı akademik çalışmalara konu edilmiştir. Kıraat ihtilâflarının tefsirlerde yer almasına dair birden çok örneği bir arada görebilmek için bk. Mehmet Ünal, *Kur'an'ın Anlaşılmasında Kıraat Farklılıklarının Rolü* (Ankara: Fecr Yayınları, 2005), 131-177; İsmail Karaçam, *Kıraat İlminin Kur'an Tefsirindeki Yeri* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2013), 129-150.

² Ali Özek, "el-Keşşâf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2022), 25/330.

de Râzî'nin *Mefâtîhu'l-gayb* adlı eseridir.³ Râzî eserinde, bizzat Zemahşerî'nin ismini zikrederek veya “sâhibu'l-keşşâf” ifadesini kullanmak suretiyle yaklaşık dokuz yüz yerde esere atıfta bulunmaktadır.⁴ Çalışmamızın ilgili başlığında da görüleceği üzere Râzî'nin isim belirtmeden de Zemahşerî'den aktarımda bulunduğu yerler mevcuttur. Bu durumda atıf sayısının tespit edilen rakamdan daha fazla olduğu anlaşılmaktadır. Söz konusu atıflar incelendiğinde yaklaşık iki yüz tanesinin kıraat ihtilâflarının yorumuyla ilgili olduğu görülecektir. Râzî'nin, naklettiği bazı sahih kıraatleri eleştirel bir yaklaşımla değerlendirmesinin ele alındığı bu çalışmada, Zemahşerî'nin bahse konu eleştiriler üzerindeki etkisinin tespiti hedeflenmektedir. Zira müfessirliği yanında Arap dili âlimi kimliğiyle de öne çıkan Zemahşerî'nin, senet ve Mushaf'a uygun olmakla beraber dil bakımından tercih etmediği bazı sahih kıraatleri eleştirdiği hatta reddettiği vakidir.⁵ Tefsirinde Zemahşerî'yi bir hayli referans gösteren Râzî'nin, sahih kıraat yorumlarında da Zemahşerî'nin etkisinde kalabileceği kuvvetle muhtemeldir.

Ülkemizde, Râzî'nin kıraatlere yaklaşımını müstakil olarak inceleyen dört akademik çalışma yapılmış olup bunlardan biri doktora, diğer üçü makale düzeyinde hazırlanmıştır. Doktora çalışmasında Mehmet Adıgüzel *Mefâtîhu'l-gayb* tefsirini kıraatler açısından incelemeye tabi tutmuş, Râzî'nin sahih ve şâz kıraatlere yaklaşımını etraflıca ele almıştır.⁶ Çalışmasında Râzî'nin tenkit ettiği sahih kıraatlere de değinen yazar, bu minvalde altı örneğe yer vermiş ve bu örneklerden ikisinin Zemahşerî ile irtibatına dikkat çekmiştir.⁷ Râzî'nin kıraatlere yaklaşımını pek çok açıdan tahlil eden bahse konu doktora çalışmasının, Râzî'nin tenkit ettiği sahih kıraatleri genel hatlarıyla ve sınırlı örneklerle ele aldığı ve Zemahşerî'nin etkisine yeterince vurgu yapmadığı müşahade edilmektedir ki bu durum, bir tefsirdeki kıraat olgusunu tüm yönleriyle ortaya koymayı hedefleyen bir çalışma için gâyet normal karşılanmalıdır.

Makale çalışmalarından ilkinde Râzî'nin kıraatlere yaklaşımı sahih kıraat kriterleri çerçevesinde ele alınmış, Râzî'nin sahih kıraatleri tercih ve tenkit etmesine ise birer örnek üzerinden temas edilmiştir.⁸ Konuyla ilgili diğer makalede, tefsirde yer alan bazı kıraat

³ Lütfullah Cebeci, “Mefâtîhu'l-gayb”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/349; Mehmet Adıgüzel, *Kıraatler Açısından Fahrüddîn Râzî ve Tefsir-i Kebîri* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1998), 68-70.

⁴ Zemahşerî ve Râzî'nin tefsirlerine yapılan atıflara dair istatistik verileri görmek için bk. Murat Sarıgül, “Zemahşerî ve Fahrüddîn Râzî'ye Meşhur Tefsirlerde Yapılan Atıfların Sayısal Olarak Tespiti ve Değerlendirilmesi”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 25/2 (2020), 135-147.

⁵ Zemahşerî'nin sahih kıraatlere eleştirel yaklaşımı ve buna dair örnekler için bk. Mustafa Kılıç, “Zemahşerî'nin Kıraatleri Kabul Şartları”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 48 (2015), 334-344.

⁶ Adıgüzel, *Kıraatler Açısından Fahrüddîn Râzî ve Tefsir-i Kebîri*, 82-371.

⁷ Adıgüzel, *Kıraatler Açısından Fahrüddîn Râzî ve Tefsir-i Kebîri*, 98-108.

⁸ Bayram Aktaş, “Fahrüddîn er-Râzî'nin Tefsiri Mefâtîhu'l-Gayb'a Kıraatlerin Sıhhat Şartları Açısından Bir Bakış”, *Kilitbahir* 20 (2022), 45-46.

vecihlerine yer verilmiş ve söz konusu vecihler manaya etkisi bakımından incelenmiştir.⁹ Son makalede ise Râzî'nin tefsirinde kıraatleri ele alış metodu, Âl-i İmrân sûresindeki kıraat ihtilâfları üzerinden örneklendirilmiştir.¹⁰

Yukarıda bahsi geçen çalışmalarda Râzî'nin tefsirindeki kıraatler çeşitli açılardan ele alınmış olmakla birlikte Râzî'nin sahih kıraatleri tenkide yönelmesinin sebeplerine dair malumata yeterince yer verilmediği görülmektedir. Râzî'nin sahih kıraatlere eleştirel yaklaşımının incelendiği çalışmamızda, söz konusu yaklaşımın Zemahşerî ile olan irtibatı tespit edilmeye çalışılacaktır. Bu minvalde önce Râzî'nin sahih kıraatlere bakışına kısaca temas edilecek, daha sonra Râzî'nin sahih kıraatlere yönelik eleştirel tavrı ve Zemahşerî'nin bu eleştiriler üzerindeki etkisi farklı örnekler üzerinden değerlendirilecektir.

1. Râzî'nin Sahih Kıraatlere Yaklaşımı

Râzî'nin, tefsirindeki izahlarından hareketle kıraatleri sahih ve şâz şeklinde ikiye ayırdığı söylenebilir. Fakat Râzî sahih yerine meşhur ifadesini kullanır. Kıraat imamlarının ittifak ettiği veya kıraat imamlarının çoğunluğu tarafından okunan, özellikle yedi kıraat imamıyla şöhret kazanan kıraatleri meşhur kategorisinde değerlendirir ve âlimlerin çoğunun bu kapsamdaki kıraatlerin tevatür yoluyla nakledildiği hususunda ittifak ettiklerini vurgular.¹¹ Hatta yaygın olarak okunması itibariyle meşhur bir kıraatin naklini Kur'ân'ın nakli gibi görür.¹² Râzî'nin kıraatlere yönelik mütevâtir vurgusu, daha çok mütevâtir/meşhur bir kıraat ile şâz bir kıraatin mukayesesinde kendini gösterir. Bu manada Râzî, tefsirinin birçok yerinde şâz bir kıraatin mütevâtir olanı iptal edemeyeceğini belirterek mütevâtir vurgusu yapar.¹³

Râzî'nin, kıraat ihtilâflarına dair değerlendirmelerinde sahih olan iki kıraat vechinden birini diğerine tercih ettiğine de şahit olmaktayız. Lakin bu tercihin, diğer kıraat vechini sahih bulmadığı anlamına gelmediğini; fesahat, belagat ve yaygın kullanım gibi unsurlara bağlı bir tercih ameliyesi olduğunu belirtmemiz gerekir.¹⁴ Bu minvalde Râzî, bazı kıraat vecihleri için; “daha güzeldir”,¹⁵ “belagat yönünden daha kuvvetlidir”,¹⁶ “daha meşhur bir lügattir”,¹⁷ “daha

⁹ Hasan Bulut - Musa Güler, “Âyetlerin Anlamına Etkisi Açısından Mefâtihu'l-Gayb Adlı Tefsîr'de Kıraat Farklılıkları”, *The Journal of Academic Social Science Studies* 88 (2021), 170-180.

¹⁰ Nurten Kula, “Râzî'nin Tefsirinde Al-i İmrân Sûresinin Kıraat Farklılıkları”, *SOBİDER: Sosyal Bilimler Dergisi* 52 (2021), 246-256.

¹¹ Ebû Abdullah Fahreddîn Muhammed b. Ömer Râzî, *Mefâtihu'l-gayb* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâs, 1430), 1/70. Benzer değerlendirmeler için bk. Adıgüzel, *Kıraatler Açısından Fahrüddîn Râzî ve Tefsir-i Kebîri*, 82-83.

¹² Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 22/66.

¹³ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 4/68; 5/247, 297; 11/355; 30/720.

¹⁴ Adıgüzel, *Kıraatler Açısından Fahrüddîn Râzî ve Tefsir-i Kebîri*, 89.

¹⁵ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 4/138; 23/287.

¹⁶ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 7/84; 9/394.

¹⁷ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 7/86; 11/267.

evladır”,¹⁸ “daha tam ve mükemmeldir”,¹⁹ “daha uygundur”,²⁰ “daha açıktır”,²¹ “tercihe şayandır”²² gibi ifadeler kullanarak tercihini ortaya koymaktadır.

2. Râzî'nin Sahih Kıraatleri Tenkidi

Yaygın kullanım ve dil kaidesi ilkeleri doğrultusunda sahih kıraatler arasında tercihe yönelen Râzî'nin yine benzer saiklerle bazı sahih kıraatleri tenkit ettiği ve bu tenkitlerini genelde önceki âlimlerin tespitlerine dayandırdığı görülmektedir. Bu konuda daha çok Zemahşerî'yi referans gösteren Râzî, bazı eleştirilerinde ise hiçbir isme atıfta bulunmamaktadır. İsim belirtmediği yerlerin birçoğunda eleştirilerini yine Zemahşerî'ye dayandıran müfessirin, bazen de Basralı dilcilerden Ferrâ, Zeccâc ve Ebû Ali el-Fârisî'nin (ö. 377/987) konu hakkındaki görüşlerinden istifade ettiği anlaşılmaktadır. Zemahşerî etkisi sonraki başlıklarda ele alınacağından dolayı burada diğer âlimlerin etkisinden kısaca bahsetmek yerinde olacaktır.

Kıraat ihtilâfına konu olan “قُلْ إِنَّ صَلَاتِي وَنُسُكِي وَمَحْيَايَ وَمَمَاتِي لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ”²³ âyetindeki “مَحْيَايَ” kelimesi, Nâfi (ö. 169/785) tarafından sondaki izafet yâ'sının sükûnu ile “مَحْيَايَ” şeklinde okunmaktadır.²⁴ Râzî, bahse konu harfin Nâfi tarafından sâkin okunmasını şâz olarak nitelendirmekte ve iki sâkinin bir araya gelmesinin, nesirde de şiirde de karşılaşılmayan bir durum olduğunu belirtmektedir. Bu tarz kullanımın, bazı Arapların lehçesinde bulunduğu dair bir görüşten de bahseden Râzî'nin, neticede sahih kıraatler arasında yer alan bir vechi, dil kuralları çerçevesinde değerlendirip şâz olarak yorumladığı görülmektedir.²⁵ Râzî, konuyla ilgili kanaatini herhangi bir âlimin görüşüne dayandırmazken, önemli kaynaklarından olan

¹⁸ Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, 8/241; 11/267.

¹⁹ Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, 9/431.

²⁰ Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, 12/461; 21/556.

²¹ Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, 15/498.

²² Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, 3/585; 6/280, 500.

²³ el-En'âm 6/162. “De ki: Benim namazım, ibadetim, hayatım ve ölümüm, hepsi âlemlerin rabbi olan Allah içindir.”

²⁴ Ebû Amr Osman b. Saîd Dâni, *et-Teyssîr fi'l-kurâti's-seb'*, thk. Ferîd Muhammed b. Azzûz (Beyrut: Dâru İbni Kesîr, 1437), 109. Söz konusu kelime Ebû Ca'fer (ö. 130/747) tarafından da aynı şekilde okunmaktadır. Bk. Ahmed b. Muhammed Dimyâtî, *İthâfî fużalâi'l-beşer*, thk. Şaban Muhammed İsmail (Beyrut: Alemü'l-Kütüb, 1987), 2/40.

²⁵ Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, 14/191.

Ebû Ali el-Fârîsî'nin,²⁶ söz konusu kelimenin sâkin kıraatini “şâz ve kullanılmayan bir şekil” olarak değerlendirdiği müşahede edilmektedir.²⁷

Konu hakkında değinilebilecek bir başka örnek “مَا أَنَا بِمُصْرِحِكُمْ وَمَا أَنْتُمْ بِمُصْرِحِيَّ”²⁸ âyetinde geçmektedir. Âyette yer alan “بِمُصْرِحِيَّ” kelimesi, Hamza tarafından sondaki yâ'nın kesresiyle “بِمُصْرِحِيَّ” şeklinde okunmuştur.²⁹ Râzî, ihtilâfa konu kesreli vechin Hamza'ya ait bir kıraat olduğunu belirttikten sonra³⁰ Ferrâ'nın görüşüne yer vermektedir. Buna göre kesreli vecih, kurrânın vehminden kaynaklanmaktadır. Zira kurrânın çoğu vehimden uzak kalamamıştır.³¹ Ferrâ'nın kelimeyle alakalı dilsel izahlarına da yer veren Râzî, bazı nahiv âlimlerinin kesreli okuyuşu savunduğunu fakat çoğunluğun bu kıraati hatalı bulduğunu ifade etmektedir.³² Bu tespitiyle Râzî aynı zamanda, kesreli kıraati bütün nahivcilerin zayıf, bayağı (*redîetün*) ve kötü (*merzûletün*) kabul ettiğini iddia eden Zeccâc'ın görüşüne de muvafakat etmektedir.³³ Neticede Râzî'nin, mezkûr kıraati hatalı görenlerden yana tavır takındığı, bu kanaatini ise Ferrâ ve Zeccâc'ın görüşleriyle temellendirdiği söylenebilir.

Mezkûr örnekten hareketle Râzî'nin sahih kıraatler karşısındaki tutumuna dair bir tespitte burada işaret etmek yerinde olacaktır. Yukarıda, sahih kıraatler arasında yer alan ve Hamza'ya ait olan “بِمُصْرِحِيَّ” kıraati, nahiv kuralları gereği eleştirilmiş, Râzî de bu eleştirileri benimser tarzda açıklamalarda bulunmuştu. Fakat Râzî'nin “وَأَتَّقُوا اللَّهَ الَّذِي تَسَاءَلُونَ بِهِ وَالْأَرْحَامَ”³⁴ âyetinde yer alan ve yedi kıraat imamından sadece Hamza'nın okuduğu “وَالْأَرْحَامَ” şeklindeki

²⁶ Râzî, kıraat ihtilâflarına dair değerlendirme yaptığı birçok yerde el-Fârîsî'yi ismine atıfta bulunmak suretiyle referans göstermektedir. İlgili atıfların bir kısmını görmek için bk. Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 9/429, 479; 12/541; 13/57, 113; 18/490; 21/377; 29/455, 461, 468, 469; 31/59.

²⁷ Ebû Alî Hasan b. Ahmed b. Abdilgaffâr Fârîsî, *el-Hucce li'l-kurrâi's-seb'*, thk. Bedreddin Kahveci - Beşir Cüveycâtî (Beyrut: Dâru'l-Me'mûn li't-Türâs, 1413), 3/440.

²⁸ “Ne ben sizi kurtarabilirim ne de siz beni kurtarabilirsiniz.”

²⁹ Dâni, *et-Teyşîr fi'l-kırâati's-seb'*, 134; Ebü'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Alî b. Yusuf İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-kırâati'l 'aşr*, thk. Ali Muhammed Dabba (Lübnan: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.), 2/298.

³⁰ Aynı zamanda Râzî, Vâhidî'den nakille kesreli kıraatin A'meş (ö. 148/765) ve Yahyâ b. Vessâb'a (ö. 103/721) ait olduğunu söylemektedir. Fakat kaynaklara baktığımızda kesreli kıraati mezkûr âlimlere nispet edenin Vâhidî değil Ferrâ olduğunu görmekteyiz. Bu durumda Râzî, Ferrâ yerine sehven Vâhidî ismine yer vermiş olmaktadır. Bilgi için bk. Ebû Zekeriyya Yahya b. Ziyâd el-Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Yusuf en-Necati vd. (Mısır: Dâru'l-Mısıriyye, ts.), 2/75; Ebü'l-Hasen Alî b. Ahmed b. Muhammed en-Nîsâbü'rî Vâhidî, *el-Vasît fi tefsîri'l-Kur'âni'l-mecîd*, thk. Âdil Ahmed Abdülmevcüd (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415), 3/29.

³¹ Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân*, 2/75-76.

³² Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 19/88.

³³ Ebû İshâk İbrâhîm Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbuhu*, thk. Abdulcelîl Abduh Şelebi (Beyrut: Alemü'l-Kütüb, 1988), 3/159.

³⁴ en-Nisâ 4/1. “Adını anarak birbirinizden dilek ve istekte bulunduğunuz Allah'a saygısızlıktan ve akrabalık haklarına riayetsizlikten de sakının.”

mecrur kıraati,³⁵ senet yönünden savunduğu müşahede edilmektedir. Bu bağlamda Râzî, pek çok nahiv âliminin, “Bu okuyuş zahir bir ismin mecrur bir zamire atfedilmesini gerektirir ki bu câiz olmaz.” görüşünde birleşerek Hamza'nın kıraatini eleştirdiğini belirtmektedir.³⁶ Mecrur kıraati câiz görmeyenlerin delillerini de sıralayan Râzî, daha sonra bu görüşleri rivayete dayanan bir kıraati reddetme hususunda yeterli bulmamaktadır. Zira ona göre Hamza yedi kıraat imamından biridir ve okuyuşunun Hz. Peygamber'e (s.a.v.) dayanması, kıraatinin kesinlikle doğru olduğunu göstermektedir. Nahivcilerin Arap şiirini delil göstererek kıraatleri ispat etme çabalarını da eleştiren Râzî, selef ulemâsının değil de bilinmeyen iki beytin delil getirilmesini şaşkınlıkla karşılamaktadır.³⁷ Râzî'nin sahih kıraatlerin değerlendirilmesine yönelik farklı tavrı, yukarıda ele alınan iki örnek bağlamında kendini göstermektedir. Her iki kıraat vechi de yedi kıraat imamından biri olan Hamza'ya ait olmasına rağmen Râzî, bir yerde Hamza'nın kıraatini eleştirenlerin görüşüne katılmakta, diğer yerde ise aynı kıraat imamını eleştirenlere karşı durmaktadır. Bir başka ifadeyle ilk örnekte sahih bir kıraati Arap dili kaidelerine göre eleştirmekte, ikinci örnekte ise yine sahih bir kıraati senedi itibarıyla savunmaktadır. Sahih kıraatler karşısındaki tavrına daha önce işaret ettiğimiz Râzî'nin bu farklı yaklaşımını, kendilerinden istifade ettiği dil âlimlerinin etkisiyle irtibatlandırarak açıklamamız mümkündür.

Konuyla ilgili diğer bir örnek için “وَلَا يَسْأَلُ حَمِيمٌ حَمِيمًا”³⁸ âyetinde geçen “يَسْأَلُ” kelimesini vermemiz mümkündür. İlgili kelimeyi Ebû Ca'fer (ö. 130/747) “يَسْأَلُ” şeklinde okumaktadır.³⁹ Ayrıca bu okuyuş, İbnü'l-Habbâb (ö. 301/913) tarikiyle İbn Kesîr'in (ö. 120/738) râvisi Bezzî'ye (ö. 250/864) de nispet edilmektedir.⁴⁰ Tefsirinde mezkûr kıraat ihtilâfına değinen Râzî, İbn Kesîr'in bu kelimeyi yâ harfinin zammesiyle okuduğunu belirtmekte ve mana farkına dikkat çekmektedir. İbn Kesîr'e nispet ettiği kıraatin değerlendirilmesi sadedinde Râzî, Ferrâ'nın bu kıraati tasvip etmediğini ve kurrânın ittifak ettiği okuyuşa muhâlif bulunduğunu nakletmektedir.⁴¹ Kaynaklar, Râzî'nin eleştirdiği İbn Kesîr'e ait yukarıdaki kıraati tarik düzeyinde değerlendirirken bahse konu kıraatin aşere kapsamında Ebû Ca'fer'e ait olduğunu kaydetmektedir. Râzî burada Ebû Ca'fer'in ismini zikretmediyse de tefsirinin çeşitli yerlerinde Ebû Ca'fer'in kıraatine dikkat çekmektedir.⁴² Bu tavır, her ne kadar Râzî'nin yedi kıraat imamına öncelik vermesiyle izah edilebilirse de neticede o, ya yedi kıraatin dışındakileri sahih kabul etmemekte ya da on kıraat içinde yer alan bir kıraati eleştirmiş olmaktadır. Fakat bir

³⁵ Dâni, *et-Teyşîr fi'l-kirâati's-seb'*, 93; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2/247.

³⁶ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 9/479.

³⁷ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 9/480.

³⁸ el-Me'âric 70/10. “Dost dostunun halini sormaz olur.”

³⁹ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2/390.

⁴⁰ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2/390; Dimyâtî, *İthâf*, 2/561.

⁴¹ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 30/641; Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân*, 3/184.

⁴² Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 11/343; 21/506; 22/97; 23/228; 29/507; 31/147; 32/296.

önceki örnekte Nâfi kıraatini eleştirmiş olması, böyle bir hassasiyeti gözetmediğini düşündürmektedir.

Râzî'nin sahih kıraatlere eleştirel yaklaşımını tespit edebileceğimiz konuyla alakalı örneklerden biri de “وَدَّأٌ لَا تَذُرُّنَّ آلِهَتَكُمْ وَلَا تَذُرُّنَّ وِدَّأً وَلَا سُوءًا وَلَا يَغُوثَ وَيَعُوقَ وَنَسْرًا”⁴³ âyetindeki “وَدَّأٌ” kelimesinin kıraatiyle ilgilidir. Nâfi ve Ebû Ca'fer kelimeyi, vâv harfinin zammesiyle “وَدَّأٌ” şeklinde okumaktadır.⁴⁴ Râzî, kârî ismi zikretmeden kelimenin fethalı ve zammeli okunduğunu belirtmektedir. “Vedd” isimli putun, fethalı okunduğunda Nûh'un (a.s.) kavmine ait; zammeli okunduğunda ise Kureys'e ait bir puta işaret ettiğine dair görüşü Leys b. Muzaffer'den (ö. 187/803)⁴⁵ nakleden Râzî, sonrasında kendi görüşünü dile getirmektedir. Râzî'ye göre ilgili âyetler Nûh'un (a.s.) kavminden bahsettiği için bahse konu kelimeyi zamme ile okumanın câiz olmaması gerekmektedir.⁴⁶ Râzî'nin kaynaklarından Vâhidî de tefsirinde, Leys'in görüşüne yer vermekte ve zammeli kıraati galat olarak değerlendirmektedir.⁴⁷ Lakin Râzî'nin, Vâhidî'ye değinmeden Leys'in sözüne atıfta bulunduğu ve kendi görüşünü Leys'in açıklamasına dayandırarak beyan ettiği görülmektedir.

Yukarıdaki örneklerde görüldüğü üzere Râzî, yedi kıraat imamından sadece biri tarafından okunan kıraat vecihlerinden ilk ikisini Arap dili kâidelerine göre, üçüncüsünü ittifak edilen okuyuşa muhalefet ettiği gerekçesiyle, sonuncusunu ise manayı göz önünde bulundurarak tenkide tabi tutmuştur. Eleştirilerini önceki âlimlerin görüşlerine dayandıran müfessirin tercihlerinde birden fazla âmilin belirleyici olduğunu söylememiz mümkündür.

2.1. Eleştirilerini Doğrudan Zemahşerî'ye Dayandırması

Bu başlık altında Râzî'nin, sahih kıraatleri değerlendirirken Zemahşerî'nin eleştirel yaklaşımlarını doğrudan referans göstermesi ilgili örnekler üzerinden ele alınacak, böylelikle Râzî-Zemahşerî etkileşiminin boyutlarına dikkat çekilecektir. Gerek kronolojik sıralamaya

⁴³ Nûh 71/23. “İnsanlara dediler ki: Sakın ilahlarınızı bırakmayın; hele Ved'den, Suvâ'dan, Yegûs'tan, Yeûk'tan ve Nesr'den asla vazgeçmeyin!”

⁴⁴ Ebû Bekr Ahmed b. Mûsâ b. el-Abbâs et-Temîmî İbn Mücâhid, *Kitâbü's-seb'a fi'l-kirâat*, thk. Şevki Dayf (Mısır: Dâru'l-Meârif, 1400), 653; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2/391.

⁴⁵ Râzî'nin tefsirinde, “Leys şöyle dedi” ifadesiyle yaklaşık yüz otuz yerde görüşüne başvurduğu zât, lügat, fıkıh âlimi ve kâtip Leys b. el-Muzaffer b. Nasr b. Seyyâr el-Horasânî'dir. Halil b. Ahmed'in (ö. 175/791) talebeleri arasında yer alan Leys'in, Arap dilinin ilk sözlüğü hüviyetindeki *Kitâbü'l-'ayn*'in telifine de önemli katkısı olduğu rivayet edilmektedir. Bilgi için bk. İsmail Durmuş, “Leys b. Muzaffer”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/164. Her ne kadar “Leys şöyle dedi” ifadesi Ebül-Leys es-Semerkindî (ö. 373/983) ve Leys b. Sa'd'ı (ö. 175/791) çağırıyor olsa da yapılan incelemeler neticesinde Râzî'nin Leys'e atfen naklettiği ifadenin *Kitâbü'l-'ayn*'da aynıyla yer aldığı tespit edilmiştir. Bk. Ebû Abdîrrahmân el-Halîl b. Ahmed b. Amr b. Temîm el-Ferâhidî, *Kitâbü'l-'ayn* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 1421/2001), 1041.

⁴⁶ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 30/658.

⁴⁷ Ebü'l-Hasen Alî b. Ahmed b. Muhammed en-Nîsâbü'rî Vâhidî, *et-Tefsîrül-basît*, thk. Fazıl b. Salih b. Abdullah eş-Şehrî (Riyad: Câmîatü'l-İmâm Muhammed b. Suudi'l-İslâmiyye İmâdetü'l-Bahsi'l-İlmî, 1430), 22/269.

uygun olması gerekse mevcut etkinin daha net görülebilmesi için önce Zemahşerî'nin tespitlerine yer verilecek, daha sonra Râzî'nin bu tespitlerden yaptığı iktibaslara işaret edilecektir.

2.1.1. Bakara Sûresi 6. Âyet: “إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا سَوَاءٌ عَلَيْهِمْ أُنذِرْتَهُمْ أَمْ لَمْ تُنذِرْتَهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ”⁴⁸

Âyette geçen “أُنذِرْتَهُمْ” kelimesinde altı çeşit kıraat ihtilâfı mevcut olup, bu ihtilâflardan biri şâz diğerleri sahih olarak değerlendirilmektedir.⁴⁹ Sahih kıraatlerden konumuzla ilgili olanı, Nâfi'nin râvisi Verş'e (ö. 197/812) nispet edilen, ikinci hemzenin elife ibdâl edildiği “أُنذِرْتَهُمْ” şeklindeki vecihtir.⁵⁰

Tefsirinde, ilgili kelimedeki vecihlerin tamamına değinen Zemahşerî, “أُنذِرْتَهُمْ” şeklindeki okuyuşu “lahn ve Arap dilinin dışına çıkma” şeklinde tanımlamaktadır. Eleştirisini iki gerekçeyle izah eden Zemahşerî, bu bağlamda önce iki sâkin harfin bir araya gelmesi, ardından da hafifletme metodu ile ilgili kurala işaret etmektedir.⁵¹ Râzî ise mezkûr kelimeye ait altı çeşit kıraat olduğunu belirttikten sonra her bir vechin okunuşunu vermektedir. Eleştiriye konu olan “أُنذِرْتَهُمْ” kıraati hakkında ise “Keşşâf sahibi şöyle dedi.” ifadesini kullanarak Zemahşerî'nin “lahn ve Arap dilinin dışına çıkma” şeklindeki yorumunu aynen nakletmektedir.⁵² Şu farkla ki Zemahşerî konuyu daha teferruatlı ele alırken Râzî'nin detaya girmediği görülmektedir.

2.1.2. Bakara Sûresi 284. Âyet: “فَيَغْفِرُ لِمَن يَشَاءُ وَيُعَذِّبُ مَن يَشَاءُ”⁵³

İhtilâfa konu olan “فَيَغْفِرُ لِمَن” kelimesini Ebû Amr (ö. 154/771), râ'nın lâm'a idgam edilmesiyle “فَيَغْفِرْلِمَن” şeklinde okumaktadır.⁵⁴ Zemahşerî, “فَيَغْفِرُ” ve “وَيُعَذِّبُ” kelimelerinin meczum ve merfu okunuşuna değindikten sonra sözü idgamlı okuyuşa getirmektedir. İdgamlı kıraati Ebû Amr'dan rivayet eden kişiyi hem fahiş bir hata yapmakla hem de bu okuyuşu Ebû Amr gibi Arap dilini en iyi bilen birisine atfetme cehaletini göstermekle itham etmektedir. Bu tür hatalı rivayetlerin mevcudiyetini râvilerin zabt ve dirâyet zaafiyetine bağlayan Zemahşerî, bu işin üstesinden ancak nahiv âlimlerinin gelebileceğini iddia etmektedir.⁵⁵ Râzî, “فَيَغْفِرُ” ve

⁴⁸ “İnkâr edenleri uyarsan da uyarmasan da onlar için birdir, asla iman etmezler.”

⁴⁹ Kıraat ihtilâfları için bk. Ebû Abdullah Hüseyin b. Ahmed İbn Hâleveyh, *Muhtasar fî şevâzî'l-Kur'ân*, thk. G. Bergsträsser (Beyrut: Müessesetü'r-Reyyan, 2009), 2; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/365; Dimyâtî, *İthâf*, 1/376.

⁵⁰ Hâmid b. Abdülfettâh Pâluvî, *Zübdetü'l-irfân fî vücihi'l-Kur'ân*, thk. Mustafa Atilla Akdemir (İstanbul, 1999), 45.

⁵¹ Ebü'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed Zemahşerî, *el-Keşşâf* (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1407), 1/48.

⁵² Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 2/286.

⁵³ “(Allah) dilediğini başışlar, dilediğine azap eder.”

⁵⁴ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2/12-13; Dimyâtî, *İthâf*, 1/461.

⁵⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/330.

“وَيُعَذِّبُ” kelimelerinin kıraat imamlarınca nasıl okunduğunu zikrettikten sonra Ebû Amr'a ait idgamlı bir kıraatin nakledildiğine değinmektedir. İdgamlı kıraat hakkında yorum yapmayan Râzî, “Keşşâf sahibi söyle dedi.” ifadesini kullanarak Zemahşerî'nin yukarıdaki tespitlerini nakletmektedir.⁵⁶ Zemahşerî'nin, Ebû Amr'dan ziyade râvi üzerinden eleştiride bulunduğu, Râzî'nin ise söz konusu eleştirilerin bir kısmını naklettiği görülmektedir. Ayrıca gerek Zemahşerî'nin gerekse Râzî'nin, Ebû Amr'ın râ'nın lâm'a idgamıyla gerçekleşen kıraatine sadece Bakara sûresi 284. âyet bağlamında değindikleri, diğer yerlerde⁵⁷ ise yorum yapmadıkları müşahede edilmektedir.

2.1.3. Tevbe Sûresi 12. Âyet: “فَقَاتِلُوا أُمَّةَ الْكُفْرِ إِنَّهُمْ لَا أَيْمَانَ لَهُمْ لَعَلَّهُمْ يُنتَهُونَ”⁵⁸

Âyette yer alan “أُمَّةً” kelimesiyle ilgili olarak çeşitli kıraat vecihleri mevcuttur. Konumuzla ilgisi bağlamında mezkûr kelime, Nâfi, İbn Kesîr ve Ebû Amr tarafından halis bir yâ ile “أُمَّةً” şeklinde veya ikinci hemzenin yumuşatılmasıyla hemze-yâ arası bir sesle (teshîl ile) okunmaktadır.⁵⁹ Bahse konu vecihleri tefsirinde değerlendiren Zemahşerî'ye göre tahkik ile okunan “أُمَّةً” kıraati meşhur bir kıraat olmakla beraber Basralı dilcilere göre makbul bir okuyuş değildir. Uygun olan, ikinci hemzenin hemze-yâ arası bir sesle okunmasıdır. Ona göre ikinci hemzenin yâ ile okunduğu “أُمَّةً” vechi câiz olmadığı gibi kıraat da değildir. Böyle okuyan kimse lahn işlemiş ve kelimeyi tahrif etmiş olur.⁶⁰

Râzî, söz konusu kıraat ihtilâfını Zeccâc ve Zemahşerî'den yaptığı nakillerle değerlendirmektedir. “أُمَّةً” şeklinde okuyan imamlarının ismini verdikten sonra diğer kıraat imamlarının iki hemze ile okuduklarını belirtmektedir. Öncelikle Zeccâc'ın, kelimenin iştikakıyla ilgili görüşlerini aktaran müfessir, daha sonra onun bütün nahivciler gibi “أُمَّةً” kıraatini tercih ettiğini nakletmektedir.⁶¹ Daha sonra Zemahşerî'nin yukarıdaki görüşlerini ismine atıfla aynen aktaran Râzî'nin, kanaatini açıkça belirtmese de Zemahşerî'nin görüşüne muhalif olan “أُمَّةً” şeklindeki kıraati öncelediği söylenebilir. Zira “أُمَّةً” şeklinde okuyan imamların isimlerini zikretmesi ve mezkûr vecih için öncelikle Zeccâc'ı referans göstermesi bu kanaatimizi desteklemektedir. Böylelikle Râzî'nin, sahih iki kıraatten birini tercihe şayan

⁵⁶ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 7/105.

⁵⁷ Ebû Amr'ın bahse konu idgam uygulamasının yer aldığı âyetlere örnek olarak bk. Bakara 2/286; Âl-i İmrân 3/31; Ahzâb 33/71; Fetih 48/11; Saf 61/12; Münâfikûn 63/5.

⁵⁸ “...Küfrün elebaşlarıyla vuruşun; çünkü onların yeminleri yok sayılır. (Böyle yaparsanız) belki vazgeçerler.”

⁵⁹ Dâni, *et-Teysîr fi'l-kirâati's-seb'*, 117; Dimyâtî, *İthâf*, 2/87-88; Pâluvî, *Zübdetü'l-irfân fi vücûhi'l-Kur'ân*, 224-225.

⁶⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/251.

⁶¹ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 15/534-535.

bulduğu ve bu tercihini Zeccâc'ın görüşüyle temellendirdiği, sahih olan vechi lahn ve lafzı tahrif olarak değerlendiren Zemahşerî'nin görüşüne de değindiği anlaşılmaktadır.

2.1.4. Enbiyâ Sûresi 88. Âyet: “فَاسْتَجِبْنَا لَهُ وَنَجَّيْنَاهُ مِنَ الْغَمِّ وَكَذَلِكَ نُنجِي الْمُؤْمِنِينَ”⁶²

Âyetteki “نُجِّي” kelimesini, İbn Âmir (ö. 118/736) ve Ebû Bekr Şu'be (ö. 193/809) nûn harfinin cîm harfine idgamı ile “نُجِّي” şeklinde okumuşlardır.⁶³ Zemahşerî, söz konusu kelimenin “نُجِّي”⁶⁴ ve “نُجِّي” şeklinde de okunduğunu belirttikten sonra “نُجِّي” kıraatinin doğru olmadığını, zira nûn'un cîm'e idgam edilemeyeceğini, bunun doğruluğunu ispatlamanın zorlama bir çaba olduğunu ifade etmektedir.⁶⁵

Râzî, ilgili kelimeyi kıraat yönünden değerlendirirken tamamen Zemahşerî'nin verdiği bilgileri nakletmekle yetinmiştir. Yukarıdaki örneklerde olduğu gibi burada da “Keşşâf sahibi şöyle dedi.” ifadesiyle Zemahşerî'ye atıfta bulunan Râzî'nin,⁶⁶ söz konusu kelimenin yorumuna ilişkin Zeccâc'ın aynı paraleldeki eleştirel yaklaşımına⁶⁷ değinmeyip Zemahşerî'nin tespitlerini aktarması dikkat çekicidir.

2.1.5. Sâd Sûresi 5. Âyet: “أَجْعَلِ الْآلِهَةَ إِلَهًا وَاحِدًا إِنَّ هَذَا لَشَيْءٌ عُجَابٌ”⁶⁸

Âyette geçen “عُجَابٌ” kelimesi şâz olarak cîm harfinin şeddesiyle “عُجَابٌ” şeklinde okunmuştur.⁶⁹

Keşşâf'ında “عُجَابٌ” kelimesinin anlamına değinen Zemahşerî, “وَمَكْرُوا مَكْرًا كُبَارًا”⁷⁰ âyetini delil getirerek bahse konu kelimenin “عُجَابٌ” şeklinde de okunduğunu, şeddeli kullanımın şeddesiz kullanımdan daha belîğ olduğunu dile getirmektedir.⁷¹

Sahih bir rivayet karşısında şâz bir kullanımın daha belîğ olduğuna yönelik yukarıdaki değerlendirmeler aynıyla Râzî'nin tefsirinde de yer almaktadır.⁷² Aslında Râzî'nin, “Keşşâf

⁶² “Bunun üzerine duasını kabul ettik ve onu sıkıntıdan kurtardık. İşte biz iman etmiş olanları böyle kurtarıyoruz.”

⁶³ Dâni, *et-Teyşir fi'l-kirâti's-seb'*, 155.

⁶⁴ Şâz kıraatler arasında yer alan bu okuyuş Âsım el-Cahderî'ye (ö. 128/745) nispet edilmektedir. Bk. İbn Hâleveyh, *Muhtasar fi şevâzzi'l-Kur'ân*, 92.

⁶⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3/132.

⁶⁶ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 22/182.

⁶⁷ Zeccâc, Âsım'a (ö. 127/745) nispet ettiği “نُجِّي” şeklindeki idgamlı kıraati, Arapça'da karşılığı olmayan bir vecih ve hatalı bir okuyuş olarak değerlendirmektedir. Bk. Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbuh*, 3/403.

⁶⁸ “İlahları tek ilaha mı indiriyor? Bu gerçekten şaşılacak bir şey!”

⁶⁹ İbn Hâleveyh, *Muhtasar fi şevâzzi'l-Kur'ân*, 129; Ebu'l-Feth Osman İbn Cinnî, *el-Muhtesab fi Tebyîni Vucûhi Şevâzzi'l-kirâat*, thk. Muhammed b. İd eş-Şa'bânî (Mısır: Dâru's-Sahâbe Li't-Türâs, 2008), 579.

⁷⁰ Nûh 71/22. “Onlar çok büyük tuzaklar kurdular.”

⁷¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/73.

⁷² Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 26/368.

sahibi” tabiriyle Zemahşerî’ye atfettiği bu görüşler, Ferrâ tarafından da kaydedilmektedir. Şu farkla ki Ferrâ, her iki kıraatin aynı manaya geldiğini söylemekle beraber belâgat yönünden bir tercihte bulunmamaktadır.⁷³ Bu durumda Râzî’nin, Ferrâ’nın tespiti yerine, sahih kıraat karşısında şâz bir kıraatin daha belîğ olduğuna dair Zemahşerî’nin görüşüne tefsirinde yer verdiğini söylememiz mümkündür. Bu örnekte şâz bir kıraatin, sahih olana kıyasla daha belîğ görülmesi dikkat çekmektedir.

Yukarıdaki örneklere bakıldığında Zemahşerî’ye ait eleştirel görüşlerin tamamı “Keşşâf sahibi şöyle dedi.” ifadesiyle Râzî tarafından nakledilmektedir. Söz konusu nakillerin bazen aynıyla bazen de özetlenerek veya hafifletilerek yapıldığı müşahede edilmektedir. Farklı kaynakların da yer verdiği bilgilerin özellikle Zemahşerî’ye atfedilmesi, Râzî’nin Zemahşerî’nin görüşlerini önemseydiğini, özellikle kıraatlerin tevcihinde müracaat ettiği en önemli kaynaklardan olduğunu göstermektedir. Râzî’nin, sahih kıraatlerin eleştirisine yönelik söz konusu alıntılar, kendisinin de bu eleştirilere koşulsuz katıldığını elbette kanıtlamaz. Lakin, tefsirinde sahih kıraatlere yönelik mütevâtir ve meşhur vurgusu yapan ve -ileride ele alınacağı üzere- sahih kıraatlerin eleştirilmesine şiddetle karşı çıkan Râzî’nin, Zemahşerî’nin eleştirel yaklaşımlarını hiçbir yorumlamaya gitmeden nakletmesi düşündürücüdür. Bir sonraki başlıkta ele alınacak örneklerin konuyu biraz daha netleştireceği kanaatindeyiz.

2.2. Eleştirilerini Dolaylı Olarak Zemahşerî’ye Dayandırması

Râzî’nin sahih kıraat vecihlerine yönelik yaptığı eleştirilerin genelde Zemahşerî’nin yorumlarıyla örtüştüğü görülmektedir. Bu başlıkta Râzî’nin, Zemahşerî’nin ismini zikretmeden *Keşşâf*’tan yapmış olduğu nakiller örneklendirilecektir.

2.2.1. Bakara Sûresi 128. Âyet: “وَأَرْئَا مَنَاسِكَنَا وَتُبِّ عَلَيْنَا”⁷⁴

İhtilâfa konu “أَرْئَا” kelimesi, İbn Kesîr, Ebû Amr’ın Sûsî rivayetinde ve Ya’kûb (ö. 205/821) tarafından râ harfinin sükûnuyla “أَرْئَا”; yine Ebû Amr’ın Dûrî rivayetinde râ harfinin ihtilâsıyla (harekenin üçte birini telaffuz ederek) okunmaktadır.⁷⁵

Zemahşerî, râ harfinin sâkin okunmasını kötü/hakir bir okuyuş olarak nitelendirmektedir. Çünkü râ’nın kesresi, kelimenin aslında bulunan (أَرْئَا) hemze’nin varlığına alamettir.⁷⁶ Râzî’nin konu hakkında verdiği bilgiler içerik olarak Zemahşerî ile yakındır. Ondaki farklı olarak, kurrânın çoğunun kesreli okuduğunu ve bu okuyuşun tercih edildiğini belirtmektedir. Zemahşerî’nin sâkin kıraat hakkındaki kötü/hakir tanımlamasını da

⁷³ Ferrâ, *Me’âni’l-Kur’ân*, 2/398-399.

⁷⁴ “Bize ibadet usullerimizi göster, tövbemizi kabul et.”

⁷⁵ İbn Mücâhid, *Kitâbü’s-Seb’a*, 170-171; İbnü’l-Cezerî, *en-Neşr*, 2/222.

⁷⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/188.

yumuşatan Râzî, söz konusu kıraati uygun bulmadığını ifade etmektedir.⁷⁷ Aynı şekilde Râzî'nin başvurduğu kaynaklardan Zeccâc'ın da ilgili kıraat hakkında benzer yorumlarda bulunduğu şahit olmaktayız. Bu bağlamda Zeccâc kesreli kıraati daha güzel bulurken sâkin kıraati kabîh/çirkin olarak nitelemektedir.⁷⁸ Buna göre Râzî'nin hem Zemahşerî hem de Zeccâc'ın etkisinde kaldığı muhtemeldir. Neticede Râzî'nin sahih bir kıraat vechini, hiçbir isme atıfta bulunmadan, Zemahşerî'nin ve Zeccâc'ın etkisiyle uygun bulmadığını söylememiz mümkündür.

2.2.2. En'âm Sûresi 137. Âyet: “وَكَذَلِكَ زَيْنَ لِكَثِيرٍ مِنَ الْمُشْرِكِينَ قَتَلَ أَوْلَادِهِمْ شُرَكَاءَهُمْ لِيُذَوَّهُمْ”⁷⁹ “وَلِيَلْبِسُوا عَلَيْهِمْ دِينَهُمْ”

Kıraat imamlarından sadece İbn Âmir, yukarıda verilen âyeti “وَكَذَلِكَ زَيْنَ لِكَثِيرٍ مِنَ الْمُشْرِكِينَ قَتَلَ أَوْلَادَهُمْ شُرَكَاءَهُمْ” şeklinde okumuştur.⁸⁰ Tefsirinde âyetteki kıraat ihtilâfına değinen Zemahşerî, İbn Âmir'in “قَتَلَ” kelimesini “شُرَكَاءَهُمْ” kelimesine izafe edip zarf olmaksızın ikisinin arasını ayırmak suretiyle okumasını şiddetle eleştirmiştir. Buna benzer bir kullanıma şiirden örnek getiren Zemahşerî, zaruret halinde şiirde bile çirkin ve merdûd sayılan bu durumun, Kur'ân'da elbette çirkin sayılacağını belirtmektedir. Zemahşerî'ye göre İbn Âmir, “شُرَكَاءَهُمْ” kelimesini bazı Mushaflarda yâ harfiyle “شُرَكَائِهِمْ” olarak görmüş ve böyle okumuştur. Ayrıca İbn Âmir'in okuyuşuna farklı bir alternatif sunan Zemahşerî, onun “أَوْلَادُ” ve “شُرَكَاءُ” kelimelerini mecrur okuması halinde böyle bir suçtan kurtulmuş olabileceğini hatırlatmaktadır.⁸¹

Râzî, İbn Âmir'in tek kaldığı kıraat ihtilâfıyla ilgili mülâhazasında Zemahşerî'nin ismini belirtmeksizin onun tespitlerini aynen aktarmaktadır.⁸² Her ne kadar konuyla ilgili benzer açıklamalar Ferrâ, Taberî, Fârisî ve Vâhidî (ö. 468/1076) gibi Râzî'nin başvurduğu kaynaklar tarafından daha önce dile getirilse de Râzî'nin açıklamaları mukayeseli bir şekilde tetkik edildiğinde özellikle Zemahşerî'den iktibasta bulunduğu anlaşılacaktır.⁸³ Sadece, İbn Âmir kıraati için Zemahşerî “çirkin ve merdûd” tabirini kullanırken Râzî'nin bu kavramları biraz daha yumuşatarak “kerih görülmüştür/hoş karşılanmamıştır” ifadesine yer verdiği

⁷⁷ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 4/56.

⁷⁸ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbu*, 1/209.

⁷⁹ “Bunun gibi, ortakları, müşriklerden birçoğuna çocuklarını öldürmeyi iyi bir şey gibi gösterdi ki, hem kendilerini mahvetsinler hem de dinlerini karıştırıp bozsunlar!”

⁸⁰ Dâni, *et-Teyisr fi'l-kirâati's-seb'*, 107; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2/263.

⁸¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/70.

⁸² Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 13/159.

⁸³ Konuyla ilgili önceki kaynaklarda yer alan bilgileri görmek için bk. Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân*, 1/357-358; İbn Cerîr et-Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1420), 12/137-139; Fârisî, *el-Hucce li'l-kurrâi's-seb'*, 3/409-414; Vâhidî, *el-Vasît fi tefsîri'l-Kur'âni'l-mecîd*, 2/327.

görülmektedir.⁸⁴ Böylece Râzî, sahih bir senetle rivayet edilen İbn Âmir'e ait kıraati, nahiv kuralları açısından değerlendirip tenkit eden Zemahşerî'nin etkisiyle eleştiriye tabi tutmuştur.

2.2.3. Şu'arâ Sûresi 176. Âyet: “كَذَّبَ أَصْحَابُ الْأَيْكَةِ الْمُرْسَلِينَ”⁸⁵

Âyetteki “الْأَيْكَةِ” kelimesi; Nâfi, İbn Kesîr, İbn Âmir ve Ebû Ca'fer tarafından hemzesiz “لَيْكَةِ” diye okunmuştur.⁸⁶ Zemahşerî, kıraat imamlarının ismini belirtmeden meçhul sigayla (قريء) kelimenin hemzeli ve hemzesiz okunduğunu, esas olanın ise izafetle okunan “أَصْحَابُ الْأَيْكَةِ” şeklindeki kıraat olduğunu kaydetmektedir. Ona göre, bir belde ismi olduğunu iddia edip “لَيْكَةِ” şeklinde mansup okuyanları bu yanlışlığa sevk eden şey Mushafın yazı karakteridir.⁸⁷ Râzî'nin konuyla ilgili açıklamaları da Zemahşerî ile neredeyse aynıdır. Hatta yedi kıraat içinde yer alan okuyuşları naklederken genelde kıraat imamlarının isimlerini de zikreden Râzî, burada sanki Zemahşerî'den esinlenerek meçhul sigay kullanmayı tercih etmiştir.⁸⁸ Neticede Râzî, yedi kıraat imamından üçü tarafından okunan vechi, Zemahşerî gibi dil âlimlerinin etkisiyle vehim/yanılgı olarak nitelemektedir.

Sonuç

Murad-ı ilâhînin anlaşılması gayesiyle telif edilen tefsirler, Kur'ân ilimlerine dair çeşitli konuları ihtiva etmektedir. Tefsirlerin müstağni kalamadıkları konuların başında ise kıraat ihtilâfları gelmektedir. Müfessirler genelde, sahih-şâz ayrımına gitmeksizin kıraat birikimi içerisinde yer alan ihtilâflara yer vermişler, kıraatlerin manaya ilişkin yönüne özellikle temas etmişlerdir.

Müfessirlerin kıraat ihtilâflarına yönelik yaptıkları değerlendirmeler, aynı zamanda kıraat tasavvurlarının anlaşılmasına da ışık tutmaktadır. Söz konusu değerlendirmelerinde kimi zaman kıraatleri sıhhat yönünden ele almışlar, bazen de dil kaidelerini işleterek eleştiriye tabi tutmuşlardır. Bu esnada müfessirlerin doğal olarak önceki kaynaklardan istifade ettikleri, kıraat yaklaşımlarını direkt veya dolaylı olarak selef âlimlerine dayandırdıkları görülmektedir. Bahse konu yaklaşımların yer aldığı kaynaklardan biri de Râzî'nin *Mefâtihu'l-gayb* adlı tefsiridir.

Râzî tefsirinde kıraatlere ziyadesiyle yer vermiş, özellikle yedi kıraat imamına nispet edilen okuyuşların sahihliğine çeşitli vesilelerle dikkat çekmiştir. Kıraatler arasında tercihe de giden müfessirin, kıraatin yaygın oluşu, mana veya nahiv kuralları yönünden iki sahih

⁸⁴ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 13/159.

⁸⁵ “Eyke halkı da peygamberleri yalancılıkla suçladı.”

⁸⁶ Dâni, *et-Teyşîr fi'l-kirâati's-seb'*, 166; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2/336.

⁸⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3/332.

⁸⁸ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 24/528.

vecihten birini tercih ettiği müşahede edilmektedir. Yararlandığı kaynakların etkisiyle sahih kıraatlerin bir kısmını özellikle dilsel verilerden hareketle eleştiriye tabi tutan müfessirin, bu minvalde en çok *el-Keşşâf* müellifi Zemahşerî'den etkilendiği dikkat çekmektedir. Zira Zemahşerî'nin kıraatlere yaklaşımında Arap dili faktörünün belirleyici bir unsur olarak öne çıktığı bilinmektedir. Aslında Ferrâ, Zeccâc, Taberî ve Fârîsî gibi Zemahşerî'den önceki dil âlimleri de sahih kıraatleri eleştirmişlerdir. Fakat Râzî, kıraat vecihleriyle ilgili değerlendirmelerinde mezkûr zevattan ziyade Zemahşerî'ye atıfta bulunmayı tercih etmiştir.

Râzî'nin bazı sahih kıraatlere eleştirel yaklaşımı incelendiğinde, eleştirilerini doğrudan veya dolaylı olarak Zemahşerî ile ilişkilendirdiği görülmektedir. “Keşşâf sahibi şöyle dedi.” ifadesiyle Zemahşerî'nin tespitlerini aktaran Râzî, yaptığı alıntılarda genelde tasarrufta bulunmazken bazen aktardığı bilgileri özet şeklinde vermekte bazen de eleştirileri biraz yumuşatmaktadır. Zemahşerî'nin ismini zikretmeden dile getirdiği eleştiriler ise *el-Keşşâf* ile mukayese edildiğinde söz konusu tespitlerin neredeyse birebir iktibas edildiği anlaşılmaktadır.

Râzî'nin sahih kıraat eleştirilerine yönelik Zemahşerî'den veya diğer dil âlimlerinden naklettiği bilgiler, kendisinin bu eleştirilere katılıp katılmadığını ispatlamaya yetmeyebilir. Yahut söz konusu eleştirel yaklaşımlar, tefsirler arası etkileşimden kaynaklı bir bilgi paylaşımı olarak da görülebilir. Lakin Râzî, -Hamza kıraati örneğinde olduğu gibi- dil âlimlerince eleştirilen sahih bir kıraati şiddetle savunurken, aynı durumdaki diğer bir kıraate yöneltilen eleştirileri, yorumlamadan ve cevaplamadan tefsirine taşımaktadır. En azından bu durum Râzî'nin, yedi kıraat imamı tarafından ittifak edilmeyen kıraat vecihlerini, tercih edilebilir veya eleştirilebilir gördüğüne delalet etmektedir.

Neticede Râzî, yedi imamın tamamı tarafından okunan kıraatleri sahih kabul etmekte ve eleştiri konusu yapmamaktadır. Yedi kıraat imamından birine veya bir kısmına nispet edilen kıraatleri ise yine sahih kabul etmekle beraber eleştirmede bir sakınca görmemektedir. Onun bu tavrını, tefsirinde sıklıkla başvurduğu dil âlimlerinin ve bilhassa Zemahşerî'nin görüşlerinden etkilenmesiyle izah etmek mümkündür.

Kaynakça

- Adıgüzel, Mehmet. *Kıraatler Açısından Fahrüddîn Râzî ve Tefsir-i Kebîri*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1998.
- Aktaş, Bayram. “Fahreddin er-Râzî'nin Tefsiri Mefâtîhu'l-Gayb'a Kıraatlerin Sıhhat Şartları Açısından Bir Bakış”. *Kilitbahir* 20 (2022), 27-52.
- Cebeci, Lütfullah. “Mefâtîhu'l-gayb”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28/348-350. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Dânî, Ebû Amr Osman b. Saîd. *et-Teysîr fi'l-kirâati's-seb'*. thk. Ferîd Muhammed b. Azzûz. Beyrut: Dâru İbni Kesîr, 1437.

- Dimyâtî, Ahmed b. Muhammed. *İthâfî fuzalâi'l-beşer*. thk. Şaban Muhammed İsmail. 2 Cilt. Beyrut: Alemü'l-Kütüb, 1987.
- Durmuş, İsmail. "Leys b. Muzaffer". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27/164. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Fârisî, Ebû Alî Hasan b. Ahmed b. Abdilgaffâr. *el-Hucce li'l-kurrâi's-seb'*. thk. Bedreddin Kahveci - Beşîr Cüveycâtî. Beyrut: Dâru'l-Me'mûn li't-Türâs, 1413.
- Ferâhidî, Ebû Abdirrahmân el-Halîl b. Ahmed b. Amr b. Temîm. *Kitâbü'l-'ayn*, Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 1421/2001.
- Ferrâ, Ebû Zekerriyya Yahya b. Ziyâd el-. *Me'âni'l-Kur'ân*. thk. Ahmed Yusuf en-Necati vd. 3 Cilt. Mısır: Dâru'l-Mısriyye, ts.
- Hasan Bulut - Güler, Musa. "Âyetlerin Anlamına Etkisi Açısından Mefâtihu'l-Gayb Adlı Tefsîr'de Kıraat Farklılıkları". *The Journal of Academic Social Science Studies* 88 (2021), 167-182.
- İbn Cinnî, Ebu'l-Feth Osman. *el-Muhteseb fî Tebyîni Vucûhi Şevâzzi'l-kırâat*. thk. Muhammed b. 'Îd eş-Şa'bânî. Mısır: Dâru's-Sahâbe Li't-Türâs, 2008.
- İbn Hâleveyh, Ebû Abdullah Hüseyin b. Ahmed. *Muhtasar fî şevâzzi'l-Kur'ân*. thk. G. Bergsträsser. Beyrut: Müessesetü'r-Reyyan, 2009.
- İbn Mücâhid, Ebû Bekr Ahmed b. Mûsâ b. el-Abbâs et-Temîmî. *Kitâbü's-seb'a fî'l-kırâat*. thk. Şevki Dayf. Mısır: Dâru'l-Meârif, 1400.
- İbnü'l-Cezerî, Ebû'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Alî b. Yusuf. *en-Neşr fî'l-kırâati'l 'aşr*. thk. Ali Muhammed Dabba. 2 Cilt. Lübnan: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- Karaçam, İsmail. *Kıraat İlminin Kur'ân Tefsirindeki Yeri*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2013.
- Kılıç, Mustafa. "Zemahşerî'nin Kıraatleri Kabul Şartları". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 48 (2015), 149-184.
- Kula, Nurten. "Râzî'nin Tefsirinde Al-i İmran Sûresinin Kırâat Farklılıkları". *SOBİDER: Sosyal Bilimler Dergisi* 52 (2021), 243-258.
- Özek, Ali. "el-Keşşâf". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 329-330. Ankara: TDV Yayınları, 2022.
- Pâluvî, Hâmid b. Abdülfettâh. *Zübdetü'l-irfân fî vucûhi'l-Kur'ân*. thk. Mustafa Atilla Akdemir. İstanbul, 1999.
- Râzî, Ebû Abdullah Fahreddîn Muhammed b. Ömer. *Mefâtihu'l-gayb*. 32 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâs, 1430.
- Sarıgül, Murat. "Zemahşerî ve Fahreddin Râzî'ye Meşhur Tefsirlerde Yapılan Atıfların Sayısal Olarak Tespiti ve Değerlendirilmesi". *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 25/2 (2020), 129-150.
- Taberî, İbn Cerîr et-. *Câmi'u'l-beyân*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir. 24 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1420.
- Ünal, Mehmet. *Kur'an'ın Anlaşılmasında Kıraat Farklılıklarının Rolü*. Ankara: Fecr Yayınları, 2005.
- Vâhidî, Ebû'l-Hasen Alî b. Ahmed b. Muhammed en-Nisâbü'rî. *el-Vasît fî tefsîri'l-Kur'âni'l-mecîd*. thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415.

Vâhidî, Ebü'l-Hasen Alî b. Ahmed b. Muhammed en-Nîsâbûrî. *et-Tefsîrû'l-basît*, thk. Fazıl b. Salih b. Abdullah eş-Şehrî. 25 Cilt. Riyad: Câmiatü'l-İmâm Muhammed b. Suudi'l-İslâmiyye İmâdetü'l-Bahsi'l-İlmî, 1430.

Zeccâc, Ebû İshâk İbrâhîm. *Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbuh*. thk. Abdulcelîl Abduh Şelebi. 5 Cilt. Beyrut: Alemü'l-Kütüb, 1988.

Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed. *el-Keşşâf*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1407.